

geen biografie van deze zeeman en dat is terecht. Het verhaal concentreert zich op de loopbaan van, wat je nu zou noemen, een carrière-ambtenaar. Het tegenovergestelde van de grote admiraals uit de zeventiende eeuw, Piet Hein, Tromp en De Ruyter, die meer van het Amerikaanse 'schoenpoetser-miljonair' type waren. Zijn loopbaan sluit eerder aan bij de onderstroom, die feitelijk nooit is verdwenen in de marine van de Republiek, van adellijke jongelingen die voor een loopbaan in het zeezezen kozen. Van Wassenaar kende een lange loopbaan, die, na een tweejarige periode als cadet bij het Staatse leger, op zijn dertiende bij de marine begon als adelborst en die, na alle rangen doorlopen te hebben, eindigde als luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland, een benoeming die hem in 1768 op 55-jarige leeftijd ten deel viel.

De auteur behandelt de lange maritieme levensloop van Van Wassenaar chronologisch en gedetailleerd, waardoor het verhaal voortkabbelt en de verveling van het eindeloos convooiëren en patrouilleren in de Middellandse Zee en de Noordzee, waartoe de Nederlandse marine zich veelal noodgedwongen moest beperken, ook de lezer bevangt. Naar de VOC heeft Van Wassenaar nooit gelonkt want financieel had hij daar niets te zoeken. Zijn kapitaal lag in Gelderland, zeker na zijn huwelijk in 1751 met Johanna Wilda van Wijhe, die in de Betuwe landerijen bezat en het kasteeltje De Wijenburg dat het echtpaar als zomerresidentie gebruikte. Na het overlijden van Johanna hertrouwde hij op latere leeftijd met een nicht, Anna van Wassenaar-Starrenburg. Van Wassenaar was een fervent Orangist, wat hem op latere leeftijd nog in moeilijkheden had kunnen brengen maar hij stierf, net op tijd zou je kunnen zeggen, in augustus 1783 in het Betuwse Echteld. Een paar maanden tevoren had hij tot ergernis van zijn zoon ter gelegenheid van de 35-jarige verjaardag van Willem V een onverbloemd pleidooi voor het stadhouderschap gepubliceerd dat de nodige commotie had veroorzaakt in het Haagse circuit.

Het beeld dat de auteur oproept van Van Wassenaar past naadloos in het beeld van de Nederlandse marineofficier in de achttiende eeuw dat in de laatste decennia uit historisch onderzoek is ontstaan. Misschien daarom ook blijft Van Wassenaar weinig aansprekend. Dat heeft ook te maken met de aanpak en compositie van het boek, want er zitten bepaald interessante thema's in die niet uit de verf komen. Het intrigerende punt van de protectie bij voorbeeld, zo noodzakelijk om een bepaalde benoeming te krijgen, komt inderdaad aan de orde, zowel bij zijn benoeming tot ordinaris-kapitein bij de admiraliteit van Amsterdam als bij zijn overgang naar de Rotterdamse admiraliteit, maar de auteur houdt het beperkt en vrij neutraal. Dat is jammer want je voelt bijna dat er meer in zit. Ook de rivaliteit tussen de Amsterdamse en Rotterdamse scheepsbouwers duikt met regelmaat op en het is duidelijk dat Van Wassenaar daar mee bezig was, maar ook in dat geval zou een meer toegespitste aanpak het betoog krachtiger gemaakt hebben. En zo zouden er meer aanknopingspunten zijn geweest waardoor het boek en Van Wassenaar zelf meer kleur hadden kunnen krijgen.

Dat alles laat onverlet dat de tekst keurig verzorgd is (hoewel de drukletter wel een puntje groter had mogen zijn om het lezen te veraangemen), en gebaseerd op uitvoerig bronnenonderzoek, veel informatie verschaft en vooral ook aanknopingspunten biedt om mee verder te gaan.

J. P. Sigmond

W. F. J. Mörzer Bruyns, *Schip recht door zee. De octant in de Republiek in de achttiende eeuw* (Dissertatie Leiden 2003, Werken uitgegeven door de Commissie voor zeegechiedenis XX; Amsterdam: Edita KNAW, 2003, xi + 259 blz., €39,-, ISBN 90 6984 383 8).

In 1985 publiceerde Karel Davids zijn monumentale studie *Zeezezen en wetenschap*. Hierin

bood hij een uitputtend overzicht van de ontwikkeling van de techniek van de navigatie in Nederland, ingebed in een meer algemene vraagstelling naar de ontwikkeling en acceptatie van wetenschappelijke bevindingen in het algemeen. Bij het verschijnen van een nieuw boek over de geschiedenis van de navigatietechniek doet zich dus als vanzelf de vraag voor wat de auteur heeft willen of kunnen toevoegen. In het geval van het voorliggende boek luidt het antwoord: weinig. De auteur, J. Mörzer Bruyns, conservator bij het scheepvaartmuseum in Amsterdam, vult eigenlijk voornamelijk detailpunten in. Hij gebruikt Davids' boek wel als een bron van gegevens, maar doet niet eens een poging om in discussie te gaan met diens algemenere conclusies. Dat lijkt niet zozeer te komen doordat hij met Davids (medepromotor van deze studie) niet van mening zou durven verschillen, maar door een veel banalere omstandigheid. Mörzer Bruyns weet inderdaad zeer veel over navigatie-instrumenten, hun oorsprong, bouw en gebruik, maar hij lijkt een opmerkelijk gebrek aan interesse te hebben voor de wereld buiten dit domein. Voor een conservator misschien een legitieme houding, maar teleurstellend in een academisch proefschrift.

Wat het boek te bieden heeft is een geschiedenis van de octant in de achttiende eeuw in Nederland. De octant was een hoekmeetinstrument dat kort na 1730 vrijwel gelijktijdig in Engeland en de Verenigde Staten werd uitgevonden. Het werd in de navigatie gebruikt om de hoogte van hemellichamen boven de horizon te meten om langs die weg te bepalen op welke geografische breedte men zich bevond. De octant bood daarbij aanmerkelijk meer mogelijkheden dan oudere instrumenten met hetzelfde doel als de graadboog of het Daviskwadrant. De sextant was een vrijwel identiek instrument, maar men kon er grotere hoeken mee meten. Het werd vooral gebruikt om de hoek tussen de maan en een ander hemellichaam te bepalen, een techniek die men in de tweede helft van de achttiende eeuw ging gebruiken voor lengtebepaling.

Na een inleiding over de uitvinding en introductie van de octant in Europa in het kader van de algemene ontwikkeling van de navigatietechniek, waarin Mörzer Bruyns een nuttige correctie biedt op het anglocentrische beeld dat in veel moderne literatuur overheerst, is het boek geheel gewijd aan de opmars van de octant in Nederland: wie maakte wanneer wat voor octant, wie kocht of gebruikte ze, wat werd er over geschreven? De auteur heeft daarover tal van gegevens bijeengebracht. In een bijlage biedt hij een door hem zelf opgestelde, in principe volledige, lijst van bewaard gebleven achttiende-eeuwse Nederlandse octanten bestemd voor navigatie. In een tweede bijlage drukt hij een van zijn interessantste bronnen af: het 'grootboek' van Pieter Holm. De uit Zweden afkomstige Pieter Holm, oorspronkelijk stuurman, had van ca. 1737 tot 1774 een zeevaartschool in Amsterdam. Daarbij verkocht hij allerlei hulpmiddelen voor de navigatie. Daaronder waren ook octanten, die, zoals in deze studie wordt betoogd, voor hem gemaakt werden door de Rotterdamse instrumentmaker Jacobus Kley. Men krijgt de indruk dat Holm een handige zakenman was. Zijn producten waren relatief duur, naar Mörzer Bruyns signaleert zonder naar een verklaring te zoeken, maar hij bood kennelijk wel gunstige voorwaarden: gratis controle, levering deels op krediet en met mogelijkheid van ruil of teruggave. De daarvoor benodigde boekhouding hield Holm bij in zijn grootboek. De tekst is door Mörzer Bruyns in hedendaags Nederlands hertaald. De bedragen zijn weggelaten, aangezien die voor de meeste artikelen elders in het boek behandeld worden en in de behandelde periode nauwelijks veranderen. Dat betekent wel dat meestal niet valt op te maken of iemand nu een duur of een goedkoop octant kocht — Holm leverde ze in twee uitvoeringen.

Tot wat voor conclusie leidt al dit onderzoek nu? In oude literatuur vindt men nog wel dat de octant, ten gevolge van de behoudzucht van de Nederlandse zeeman, slechts zeer langzaam ingang vond, maar dat verhaal is door Davids al naar het rijk der fabelen verwezen. Mörzer Bruyns bevestigt nu deze conclusie op basis van veel meer gegevens. Hoewel de octant een

vrij duur instrument was vond het snel en gretig aftrek bij marineofficieren, bij de VOC en op de koopvaardij. Wetenschappelijke belangstelling en praktijkgerichtheid gingen hierbij hand in hand. Wat dit betekent voor de technische ontwikkeling of het intellectuele klimaat in de Republiek in de besproken periode is een vraag die, anders dan bij Davids, niet gesteld wordt.

Rienk Vermij

P. van Wissing, *Stokebrand Janus 1787. Opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad* (Dissertatie Nijmegen 2003; Nijmegen: Vantilt, 2003, 608 blz., €34,90, ISBN 90 75697 99 6).

Het revolutietijdvak 1780-1813 was ooit een vergeten periode in de Nederlandse geschiedenis, maar dat is de laatste decennia grondig veranderd en de stroom houdt nog steeds aan. De oogst van het afgelopen jaar bevat publicaties over de patriotse ballingen na 1787. Een van de opvallende aspecten van de revolutionaire ontwikkelingen vanaf 1780 was de rol van de pers. De bekendste bladen, *De politieke Krayer* en *De Post van den Neder-rhyn*, worden in de literatuur uitgebreid behandeld en aan *De Post* en zijn hoofdredacteur, Pieter 't Hoen, is recent een proefschrift gewijd.

Wat minder bekend is het satirische blad *Janus*, dat ook maar een korte verschijningsduur had: een deel van het jaar 1787. Dit periodiek, waarover ook al het nodige is verschenen, is door Pieter van Wissing, hoofd collecties van het Gelders Archief in Arnhem en auteur van diverse publicaties over de periode 1780-1800, geheel en al uitgeplozen in de dissertatie waarop hij vorig jaar in Nijmegen promoveerde. Opvallend is dat *Janus* zich niet in een van de kampen manifesteerde, maar boven de partijen wilde staan en zowel orangisten als patriotten op de hak nam. De meeste periodieken kozen duidelijk partij en wanneer ze dat niet deden, hielden ze zich gewoonlijk buiten de politiek. Voor de bijtende kritiek van *Janus* was niemand veilig, al hadden de aanhangers van de stadhouder het meest te vrezen. Hervorming van de staat in patriots-revolutionaire geest is als doelstelling van *Janus* te omschrijven.

Van Wissing heeft voor zijn onderzoek niet alleen de afleveringen van *Janus* stuk voor stuk gelezen en herlezen, hij heeft ook de context minutieus beschreven. Zo gaat hij uitgebreid in op de herkomst van de naam Janus, de Romeinse godheid met twee hoofden. Gelardeerd met foto's van overgebleven beelden uit de Oudheid gaat Van Wissing na welke positie de god Janus innam en laat zien dat de keuze voor de naam van deze duistere god een mystificatie is, symbolisch voor de ongrijpbaarheid van het tijdschrift.

De auteur laat zien dat hij een eindeloze rij aspecten heeft onderzocht. Wat het tijdschrift zelf betreft, gaat het zowel om technisch-organisatorische zaken (redigeren, drukken, distribueren) als om inhoudelijke analyses: stijl, redactiebeleid. Twee afleveringen, de nummers 2 en 30, respectievelijk van 8 januari en 16 juli 1787, worden in een hoofdstuk van 40 bladzijden tot op het bot ontleed. De context, de positie van de pers in de patriottentijd, door Wissing getypeerd als mediocratie, alsmede de invloed die *Janus* heeft gehad, komen eveneens uitgebreid aan de orde.

Het best is de auteur in het ontrafelen van raadsels rond *Janus*. Zo gaat hij in een naar eigen zeggen 'spannende speurtocht' na wie er in aanmerking komen voor deelname aan de redactie, die zich in anonimiteit hulde. Bekende patriotten als P. P. J. Quint Ondaatje en diens vriend B. F. von Liebeherr kunnen beschouwd worden als medewerkers van het blad en ook van de bekende filosoof Johannes Kinker is betrokkenheid aannemelijk, al behoorde hij niet tot het